

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

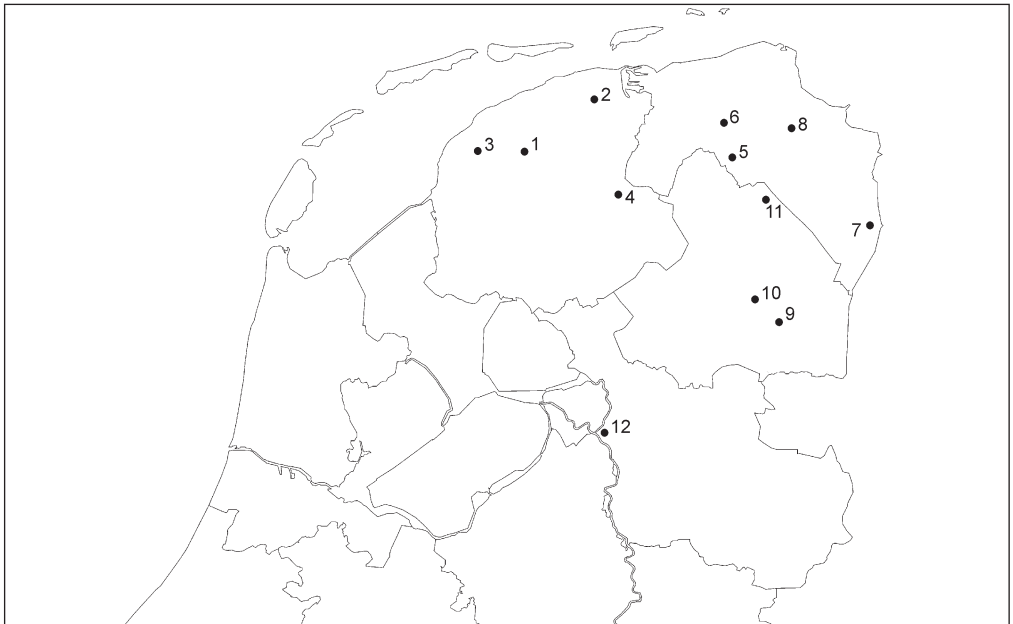
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Lauwermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

DE HAMBURG-VINDPLAATS BIJ URETERP (FR.): EEN OPGRAVING TIJDENS DE TWEDE WERELD- OORLOG

Dick Stapert & Lykke Johansen¹

Van Giffen en de ontdekking van de Hamburg-cultuur in Nederland

De eerste Hamburgien vindplaats in Nederland die als jongpaleolithisch werd herkend was Elspeet op de Veluwe. In een zandgroeve aldaar werden in oktober 1930 ruim 500 vondsten verzameld door de kunstschilder J. Bezaan, waaronder krombekstekers en kerfspitsen (en ook een paar Tjonger-spitsen). Hij memoreerde zijn bevindingen in een brief aan drukker-uitgever H.J. Popping, die er na bestudering van de vondsten in 1931 een stuk over schreef in *De Levende Natuur* (een jaar later schreven ze samen een stuk over Elspeet II in hetzelfde tijdschrift). De vindplaats werd toegeschreven aan het Magdalénien, welbekend uit onderzoeken in Frankrijk. De vondsten van Elspeet werden dan ook al snel getoond aan de bekende Franse onderzoeker Abbé Breuil, die ze weliswaar interessant vond maar ook constateerde dat er vervalsingen tussen zaten. Ook Popping kreeg later in Friesland met deze plaag te maken.

Van zeer groot belang waren de ontdekkingen van de gepensioneerde spoorwegambtenaar G.H. Voerman in stuifzanden bij Havelte. Zijn eerste vindplaats was Westertzand, ontdekt in juli 1933 en gepubliceerd in *De Levende Natuur* van 1 oktober 1936. Ook hij schreef zijn vondsten toe aan het Magdalénien. In oktober 1935 volgde een zo mogelijk nog belangrijker ontdekking, de vindplaats Holtingerzand. Deze site met prachtige steel-

spitsen werd de type-localiteit van de Havelte Groep, de jongere fase van de Hamburg-cultuur. Hij schrijft (p. 111) dat hij hier “ongeveer 700 stuks werktuigjes, plus een paar duizend slagsplinters” verzamelde, en een tiental platte stenen van andere soorten dan vuursteen. Zijn publicatie met mooie tekeningen van eigen hand verscheen in augustus 1937 in *De Levende Natuur*.

We komen nu bij A.E. van Giffen, sinds 1920 directeur van het Biologisch-Archaeologisch Instituut en sinds 1939 hoogleraar. Tijdens een wandeling op een zondag in augustus 1934 raapte hij een drietal vuurstenen artefacten op langs de zandweg tussen Eelde en Yde, net in wat nu de gemeente Tynaarlo is. Behalve een kling vond hij een krombeksteker en een kerfspits: de twee kenmerkende werktuigen van de Hamburg-cultuur. In het ‘Gedenkboek Van Giffen’ (1947) schrijft hij (p. 505): “Zij [= de Hamburg-cultuur] is ook op verschillende plaatsen in Drente vastgesteld, het eerst in 1934 te Ide, Gem. Vries”. Dat is onjuist. Westertzand werd een jaar eerder ontdekt. Nog bonter maakte Van Giffen het in een publicatie uit 1948. Over zijn vondsten uit de omgeving van Yde schrijft hij (p. 86): “... voor zover mij bekend, de eerste van dien aard, welke in Nederland voor den dag zijn gekomen”. Nu werd voor het gemak niet alleen Westertzand maar ook Elspeet ‘vergeten’ (hoewel hij enkele bladzijden verder refereert aan de ontdekking van Bezaan, met het goede jaartal). Van Gif-

fen was wel vaker slordig; feiten mochten een mooi verhaal niet in de weg staan. Zo is volgens Waterbolk (brief aan Stapert, juni 2006) “zijn reconstructie van de kernterp in Ezinge rond-uit bizar als je naar de gegevens kijkt waarop die berust”.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden voor zover ons bekend drie opgravingen van Hamburg-sites uitgevoerd. Twee daarvan gebeurden onder supervisie van Van Giffen. De bekende amateur-archeoloog J. Luinge (een oud-militair) verrichtte veel verkenningen voor Van Giffen in Drenthe, en hij had in het begin van de oorlog een Hamburg-vindplaats ontdekt bij Gasselte. De site werd opgegraven in augustus 1942, de eerste systematische opgraving van een Hamburg-vindplaats in Nederland. De dagelijkse leiding was in handen van de broers J. en W. Luinge. Zij groeven op in vakjes van 1 bij 1 meter, zoals dat ook nu nog meestal gebeurt. In totaal werden bij Gasselte ruim 900 artefacten geborgen. De publicatie staat op naam van Van Giffen (1948), maar de beschrijving van de vuurstenen daarin is van de hand van A. Bohmers die hieronder ter sprake komt. Van Giffen zelf beschrijft aan de hand van etnografische bronnen met veel gusto het voedsel van arctische volkeren, waarbij onder meer de kwestie aan de orde komt of de “snuit” van het rendier naar kastanje smaakt of meer naar chocolade...

Een half jaar later, in maart 1943, wordt er onder supervisie van Van Giffen gegraven op Voerman's vindplaats in het Holtingerzand, met de “zeer gewaardeerde medewerking” van Voerman zelf (Van Giffen *et al.*, 1951: p. 99). Langs de uitgestoven laagte waar Voerman de meeste van zijn vondsten had gedaan, kon een strook van circa 3 bij 15 m worden onderzocht. In totaal worden rond 140 vondsten geborgen, verzameld per vierkante meter, waaronder twee fraaie steelspitsen. Curieus is dat Van Giffen schrijft (p. 99) dat Voerman zijn ‘silices’ bij Havelte had ontdekt in het jaar 1937 (moet zijn: 1933).

Bohmers en de opgraving te Ureterp

De derde opgraving van een Hamburgien site tijdens WO II vond plaats bij Ureterp in Friesland, en is verbonden met de naam van Bohmers. Assien Bohmers (geboren in 1912 als Johan Christiaan Böhmers, overleden in 1988 in Zweden) was in 1936 gepromoveerd op een geologisch proefschrift. In 1938 trad hij in dienst van *Das Ahnenerbe*², de wetenschappelijke organisatie van de SS. Hij verrichtte drie belangrijke opgravingen voor *Das Ahnenerbe*. De eerste was bij Mauern in Zuid-Duitsland, in 1937 en 1938 (de resultaten werden gepubliceerd in het eerste nummer van *Palaeohistoria*, 1951). De tweede vond plaats bij Dolní Věstonice (toen Unterwisternitz geheten) in wat nu Tsjechië is, in 1939-1942. Ondertussen was Bohmers in september 1941 vanwege de Duitse overheid aangesteld als ‘privatdocent’ aan de RUG. Toch was zijn derde grote opgraving, bij Ureterp (door hem ook wel als “Oerterp” aangeduid), geen universiteitsopgraving, maar gebeurde deze onder de vlag van *Das Ahnenerbe*, in 1943 en 1944.

Na de oorlog was hij tot februari 1946 geïnterneerd, maar per 1 juni 1947 kwam hij ondanks zijn SS-verleden opnieuw in dienst van de RUG. Curieus is dat het vondstmateriaal van twee van de drie door hem opgegraven sites na de oorlog kennelijk werd beschouwd als persoonlijk eigendom van Bohmers. Zo schrijft Waterbolk (2003: p. 40) dat Bohmers voor de collecties Mauern en Ureterp samen 2.500 gulden ontving. Met andere woorden, Bohmers kreeg geld (van de RUG) voor materiaal dat in dienst van de bezetter in Friesland was opgegraven in 1943-1944, terwijl hij toen ook al werkzaam was aan de RUG! Nog gekker werd het toen hij in 1961 een deel van de vondsten (ruim 200 stuks) opnieuw verkocht, aan het Fries Museum (Waterbolk, 2003: p. 77). Deze geschiedenissen zijn voor huidige begrippen bizar, en duiden erop dat Bohmers, die overigens bij allerlei handeltjes betrokken was, om geld verlegen zat.

Ureterp was lange tijd de belangrijkste Hamburgien vindplaats in Nederland, en het is nog steeds de grootste. In 1947 publiceerde Bohmers in het 'Gedenkboek' voor Van Giffen een baanbrekend artikel over het Jong-Paleolithicum in Nederland, waarin de opgraving bij Ureterp uitvoerig wordt besproken. Er zouden in totaal 5408 vondsten zijn geborgen, waaronder 1360 werktuigen. Bohmers schrijft (p. 136): "In 1943 ontdekte schrijver dezes een nieuwe, zeer rijke vindplaats van de Hamburggroep in een nog ongestoord heideveldje bij de Prinsendobbe bij Ureterp." Deze zin bevat twee onnauwkeurigheden. Ten eerste ontdekte Bohmers de site niet zelf; ten tweede lag hij niet dicht bij de Prinsendobbe (één van de vele pingo-ruïnes in noordelijk Nederland).

De vindplaats is ontdekt door tuinman en amateur-archeoloog P. Mudstra, zoals ook door Bohmers zelf is opgeschreven, maar niet gepubliceerd. In het archief-Waterbolk is een ongepubliceerd potlood-manuscript van Bohmers bewaard gebleven. Het gaat om een uitvoerige studie van het materiaal van Ureterp; grote delen eruit werden nadien gebruikt voor de publicatie in het 'Gedenkboek' uit 1947. Sommige van de in 1947 weggelaten passages zijn interessant. Het manuscript begint als volgt (kleine verschrijvingen werden door mij gecorrigeerd): "In de winter van 1942/1943 werden, in opdracht van den schrijver, door P. Mudstra, tuinman te Sémar (Suameer) verschillende gedeelten van de diluviale gronden langs de Boorn (het Koningsdiep) op vuursteen werktuigjes afgezocht. Schrijver had zich ten doel gesteld in dit gebied palaeolithische culturen, die hij, in verband met studie van de verzamelingen van Dr. Siebinga te Opeinde en van de geologische en geografische gesteldheid van den bodem, verwachtte, te ontdekken. Dr. Siebinga had reeds een cultuur van de Hamburggroep bij Houtgehage (\pm 10 k.M. ten Noorden van Oerterp gelegen) en een enkele kerfspits bij Oerterp op een afstand van ongeveer 1 k.M. van de te bespreken vindplaats, gevonden. (...) Op het einde van den winter

bracht hij [= Mudstra] (...) van de rand van een heideveldje, dat ongeveer halverwege tusschen de Bûtewei (Buitenweg) en de Boorn, in de buurt van de Prinsendobbe is gelegen, eenige klingen en een kling met een scheef uiteinde mede, die door den schrijver als behorende tot de Hamburggroep bepaald werden."

In de publicatie van Vries (2000) lezen we dat Mudstra en een tweede medewerker in november 1942 voor Bohmers waren geworven door de drukker-fotograaf Johannes M. Minnema. Minnema werkte sinds april 1942 voor Bohmers bij *Das Ahnenerbe*, zowel te Dolní Věstonice als te Ureterp. Hij maakte vele prachtige artefacttekeningen voor Bohmers zonder daarvoor ooit bedankt te worden; hij overleed in 1984. De eerste vondsten te Ureterp werden waarschijnlijk gedaan in februari 1943. Het potlood-manuscript: "In Maart 1943, toen de grondwaterspiegel zeer laag was werd met de opgraving begonnen. (...) De opgraving werd in Oktober 1943 gedurende ongeveer een maand voortgezet en in Maart 1944 beëindigd". De opgraving gebeurde officieel door *Das Ahnenerbe*, met medewerking van het Fries Museum. Maar ook van Giffen was erbij betrokken. Tijdens de opgraving vormde het grondwater een probleem; Bohmers schrijft: "Ik zou hiermede mijn dank aan Prof. Dr. A.E. van Giffen willen betuigen, die mij welwillend een pomp ter beschikking stelde". Vries (2000: p. 7) schrijft zelfs dat de laatste twee campagnes door Van Giffen geleid werden! De opgraving gebeurde per vierkante meter, door zorgvuldig te schaven. De vondsten werden ingetekend op kaarten met een schaal van 1:10. Voor zover ons bekend werd er niet gezeefd.

Bohmers schrijft in het manuscript opnieuw dat de vindplaats bij de Prinsendobbe ligt. In werkelijkheid ligt de vindplaats op een dekzandrug langs een lager terreingedeelte (waarschijnlijk een zijdal) ten noorden van het Koningsdiep, op een afstand van ongeveer 600 meter ten westen van de Prinsendobbe. In het gebied komen vele pingo-ruïnes voor, maar Ureterp is geen pingo-site (zulke sites bestaan

Fig. 1. De opgravingsplattegrond van Ureterp. Eén vierkante meter in het centrale deel van de noordelijke concentratie. Zwart: vuurstenen; gestippeld: stenen van andere soorten (archief GIA).

wel, bv. bij Oosterhesselen, maar zijn zeldzaam in deze periode). In een volgend artikel hopen we (samen met A. Carmiggelt en E. Kramer) nader in te gaan op de vindplaats en de landschappelijke context.

De opgravingskaart van Ureterp

In de grote publicatie van Bohmers uit 1947 is (als Pl. 12) een uitklapbare opgravingsplattegrond opgenomen. Helaas is die figuur zo sterk verkleind dat details niet leesbaar zijn. Tot voor kort ging de eerste auteur ervan uit dat het origineel van deze kaart niet op het instituut aanwezig was, maar net als veel ander documentatiemateriaal was verdwenen toen Bohmers in 1965 het instituut moest verlaten. Maar toen in november 2005 Hans Zwier

(tekenaar aan het GIA) op zijn verzoek naar eventuele documenten betreffende Ureterp in de archiefkasten speurde, vond hij behalve twee 'calquen' ook het origineel van de in 1947 gepubliceerde opgravingskaart. De kaart was uit het hangstelsel in de Gabs-kast gevallen, en moet jaren lang ineengefrommeld op de bodem van de kast gelegen hebben. Het was een prachtige ontdekking: de kaart laat niet alleen alle vondsten in omtrek zien, maar vermeldt ook vele nummers (zie fig. 1 voor een deel van deze kaart). We raakten enthousiast, en besloten het 'Ureterp-project' op te starten. De bedoeling is om alle gegevens op deze kaart om te zetten in digitale informatie binnen het in Groningen ontwikkelde computer-programma voor ruimtelijke analyse, ANALITHIC,

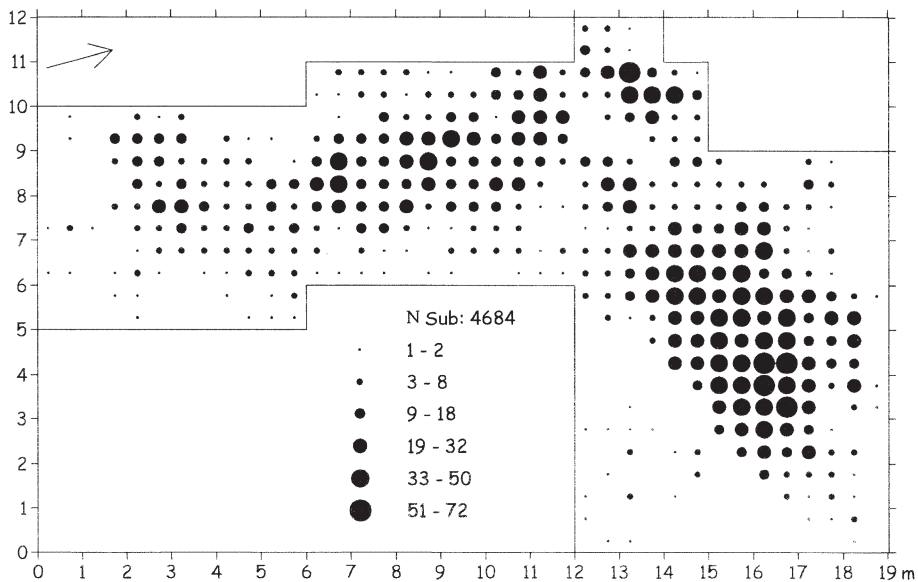

Fig. 2. Dichtheidskaart van de opgraving bij Ureterp: aantallen vuurstenen artefacten in vakjes van 0,5 x 0,5 m. Klasse-indeling volgens de 'perifere optie', waarbij kleinere aantallen relatief meer gewicht krijgen. Gebaseerd op de opgravingsplattegrond van Bohmers (fig. D. Stapert).

en daarmee vervolgens ruimtelijke patronen te analyseren. Wat zijn de verspreidingsbeelden van de verschillende werktuigttypen? Hebben er haarden op de site gebrand? Waren er misschien woonstructuren aanwezig? We verwachten met dit project verscheidene jaren bezig te zijn. Om te beginnen moest er een langdradig gruwelwerk worden verricht, bestaande uit het stuk voor stuk inmeten van alle vondsten op de kaart, en het invoeren van de coördinaten in een file. Dat valt niet mee, omdat de kaart bij nadere beschouwing vele dubbelzinnigheden en onduidelijkheden bevat. Ondertussen is dit werk grotendeels gedaan. Het tweede (veel langduriger) stadium zal het bestuderen van de vuurstenen zelf zijn.

Het document geeft de vuurstenen met hun omtrek weer in zwart. Figuur 1 laat zien dat de dichtheid van de vondsten plaatselijk zeer hoog is. Alle artefacten die als werktuig, kling of kern werden geïdentificeerd tijdens het schaaftwerk kregen in het veld een nummer, dat met

potlood op de vuurstenen werd geschreven. De vierkante meters werden genummerd in volgorde van opgraven, en ook die nummers werden op de vuurstenen genoteerd. Bovendien werd met verschillende soorten markeringen op de kaart aangegeven om wat voor soort artefact het ging. Drie onderstrepingen geven bijvoorbeeld kernen weer; een rechthoekje om het vondstnummer duidt een spits aan, enz.

Figuur 2 is een dichtheidskaartje; het laat aantallen vuurstenen per kwart vierkante meter zien voor de hele opgraving, op basis van de kaart van Bohmers. In totaal blijken er 4684 vuurstenen op de kaart te staan. Daarvan zijn er 2900 voorzien van een nummer: 61,9%. Het algemene beeld is veel complexer dan dat van bijvoorbeeld Oldeholtwolde, waar één ronde vondstconcentratie rondom een haard werd opgegraven. Bij Ureterp zijn twee grotere concentraties te onderscheiden, in het noorden en in het zuiden, en enkele kleinere.

Behalve vuurstenen werden ook stenen van

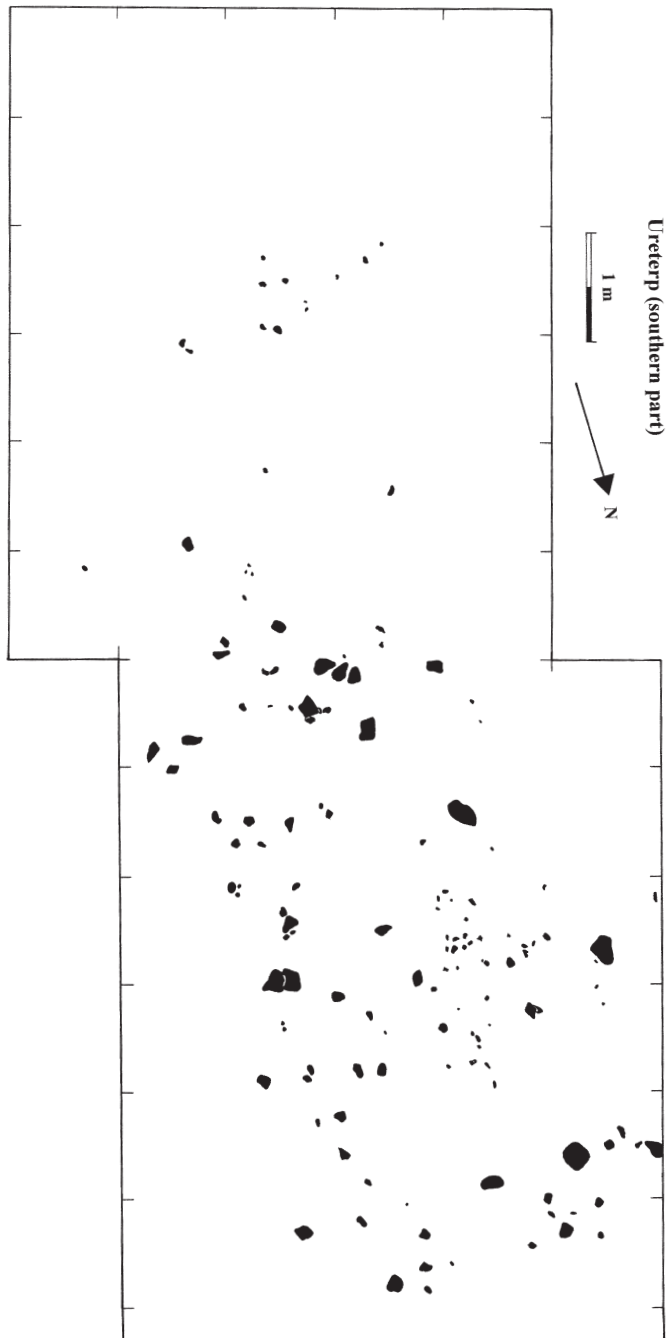

Fig. 3. Kaartje van de stenen van andere soorten dan vuursteen, in het zuidelijke deel van de opgraving bij Ureterp (X = 0-12; zie fig. 2). Er lijkt zich een vage 'tentring' van grotere stenen af te tekenen, met een doorsnede van ongeveer 4 m. Gebaseerd op de opgravingsplattegrond van Bohmers (fig. L. Johansen).

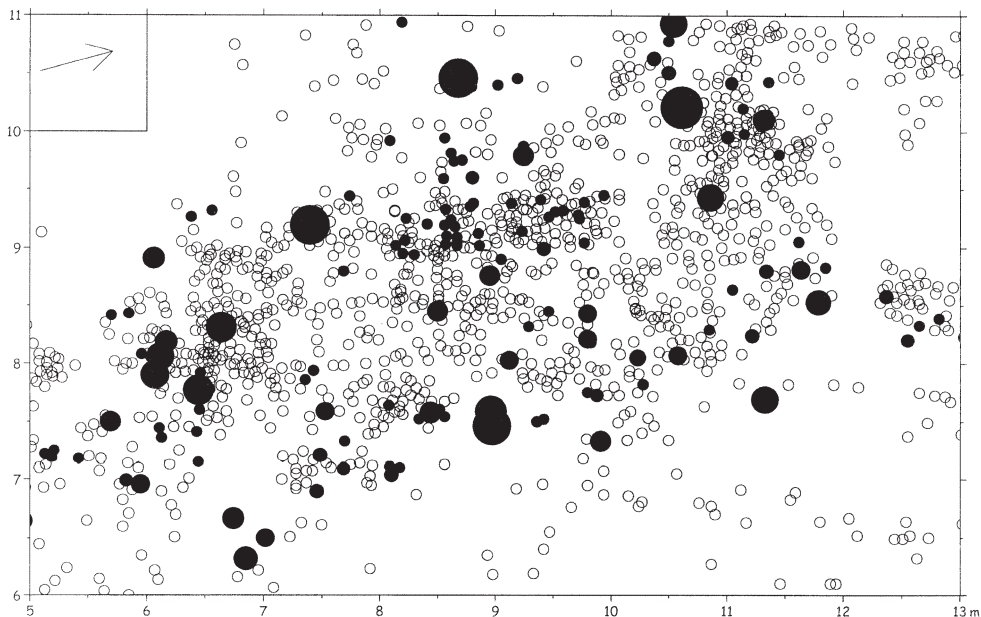

Fig. 4. ANALITHIC-kaartje van de mogelijke 'tentring' (zie fig. 3). In zwart: stenen van andere soorten dan vuursteen; n=135). In wit: vuurstenen artefacten (n=1148) die op de kaart van Bohmers zijn voorzien van een nummer (fig. D. Stapert).

andere soorten met hun omtrek op de kaart gezet, gestippeld. Op de kaart zijn 258 stenen getekend; 17 daarvan hebben een individueel nummer. De genummerde stenen werden door Bohmers als 'werktuigen' beschouwd (slagstenen, aambeelstenen, slijpstenen). Figuur 3 laat alle stenen zien in het zuidelijk deel van de opgraving. Er lijkt zich hier een vage 'tentring' af te tekenen: een ring van grotere stenen die de tentwanden op de grond vastzetten (zoals bv. bekend van Eskimo's en Indianen). Dertien stenen in dit deel van de opgraving hebben een gemiddelde diameter van meer dan 15 cm; de grootste hebben maximale diameters van rond 30 cm. Figuur 4 is een ANALITHIC-kaartje van het gebied met de mogelijke tentring, waarin de genummerde vuurstenen met kleine cirkeltjes zijn aangegeven en de stenen van andere soorten in zwart. De vuurstenen concentreren zich binnen de mogelijke tentring (net andersom dus dan in het geval van Zeijen, waar ook een mogelijke tentring is op-

gegraven, maar waar de meeste vuurstenen er buiten lagen; zie onze bijdrage in *Paleo-Aktueel* 12). We hopen de tentring-hypothese nader te onderzoeken met behulp van de ring- en sector-methode. Daarvoor is het echter nodig om eerst alle vuurstenen te bekijken op brandsporen, om op die manier de lokaties van eventuele haarden te kunnen reconstrueren. Een of enkele haarden zullen er zeker geweest zijn, maar we hebben al kunnen constateren dat slechts een zeer klein deel van de vuurstenen brandsporen vertoont (waarschijnlijk minder dan 1%).

Tenslotte werden twee stukjes barnsteen gevonden, dicht bij elkaar liggend (maximale lengtes 27 en 11 mm). Dankzij het 'potloodmanuscript' kennen we nu het nummer (43), en dankzij de kaart ook de locatie (X = 17.03, Y = 1.66). Raadpleging van figuur 2 leert dat de barnsteentjes in de periferie van de noordelijke concentratie voorkwamen; ze werden op de eerste dag van de opgraving gevonden.

Was Bohmers 'cijferblind'?

Het leek aanvankelijk allemaal heel mooi: de kaart van Bohmers oogt als een voor die tijd geweldig precieze documentatie. Helaas valt het allemaal wat tegen. De paar honderd werktuigen met nummer die we ondertussen bestudeerden hebben voor een flink deel een andere typologie dan aangegeven op de kaart. Dat is nog tot daar aan toe, maar erger is dat er ongelofelijk veel fouten zijn gemaakt met de nummering. Er zijn honderden gevallen van dubbele, of zelfs drievoudige of viervoudige nummering. Nummers op vuurstenen zijn vaak niet te vinden op de kaart, nummers op de kaart komen niet voor op vuurstenen, enz. We vragen ons af of Bohmers wellicht 'cijferblind' was. Indien niet, dan was hij verregaand slordig. Het lukte hem bijvoorbeeld niet om de vierkante meters doorgaand te nummeren, zoals het plan was. Niet minder dan vijf paren vierkante meters hebben hetzelfde vaknummer, dus 10 van de in totaal 131 vierkante meters, en in de nummering zitten verder grote gaten (zo springt deze van 55 naar 77, en van 148 naar 166). Heel raar is ook dat vaknummers op de genummerde vuurstenen in veel gevallen niet overeen komen met het betreffende vaknummer op de kaart. Dat Bohmers moeite had met getallen blijkt ook uit de gepubliceerde tellijst in zijn artikel uit 1947; de tabel zit vol met telfouten. Dit alles geeft te denken over de resultaten (niet de uitgangspunten) van zijn 'statistische methode.' Na de oorlog zijn de vuurstenen opnieuw genummerd in inkt, volgens een ander systeem dan de oorspronkelijke veldnummering. De oorspronkelijke nummers, die van cruciaal belang zijn om de vondsten op de kaart terug te kunnen vinden, zijn daarbij soms verdwenen of onleesbaar geworden. Er is geen concordantielijst.

Een ander probleem is dat flinke delen van de collectie niet meer aanwezig zijn. Zo schonk Van Giffen in 1952, in het kader van ruilverkeer, een tiental werktuigen van Ureterp aan het British Museum (steelspits, krombekste-

ker, twee stekers, drie krabbers, kern, twee klingen), en verder ook 10 stukken van Donkerbroek (Tjongerijen) en 21 stukken van Hulshorst (Mesolithicum). Een typologisch 'demonstratiekastje' van Bohmers, met dertien originele stukken (twee spitsen, drie krombekstekers, twee stekers, drie krabbers, kern, twee klingen) werd door het Fries Museum in een antiekwinkel gekocht waar men het toevallig te koop zag staan³; je vraagt je af wat er allemaal nog meer verhandeld is. Het is bekend dat delen van de collectie-Ureterp door Bohmers aan amateur-archeologen als A. Wouters en T. Thissen zijn geschonken.

En dan is er nog het mysterieuze 'Ureterp II', misschien een tweede site gevonden door Minnema (zoals beweerd door Wouters), of wellicht een mystificatie betreffende een ontvreemd deel van de oorspronkelijke opgravingscollectie (zoals verondersteld door Waterbolk, 2003: p. 208 en noot 45 op pp. 226–227).⁴ Kortom, het is wel duidelijk dat veel mooie vuurstenen werktuigen van Ureterp zijn verdwenen. In volgende afleveringen van *Paleo-Aktueel* zullen wij u op de hoogte houden van onze vorderingen met dit project.

Summary: The Hamburgian site at Ureterp (Friesland): an excavation during World War II

The largest Hamburgian site in the Netherlands is at Ureterp, excavated by A. Bohmers for Das Ahnen-erbe in 1943-1944. In 2005, Hans Zwier of the GIA rediscovered the original of the excavation plan that had been published, very much reduced, by Bohmers in 1947. It contains a great deal of data including find numbers. Prompted by this find, the authors have embarked on the 'Ureterp Project', with the aim of extracting as much evidence as possible from this plan. First, a digital file in the ANALITHIC format will be created. Later, as many flint artefacts as possible will be studied. A density map for the site as a whole is presented. In the northern part of the excavation, a possible 'tent ring' of larger stones can be discerned, shown in two other maps.

Noten

1. Ossewei 6, 9751 SC Haren.
2. 1937 volgens Waterbolk (2003: p. 39), 1938 volgens Vries (2000: p. 5). Uit het werk van Kater (1974: pp. 81–82) valt op te maken dat Bohmers in 1937 weliswaar bij Mauern groef voor Himmler's SS, maar dat de opgraving, en Bohmers, pas vanaf 1938 onder *Das Ahnenerbe* ressorteerden.
3. Mededeling Evert Kramer (Fries Museum).
4. Waterbolk heeft dit artikel doorgelezen, waarvoor dank.

Literatuur

- Bohmers, A., 1947. Jong-Palaeolithicum en Vroeg-Mesolithicum. In: H.E. van Gelder, P. Glazema, G.A. Bontekoe, H. Halbertsma & W. Glasbergen (eds), *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland* (= Gedenkboek A.E. van Giffen.). Meppel, pp. 129–201.
- Giffen, A.E. van, 1947. Oudheidkundige perspectieven. In: H.E. van Gelder, P. Glazema, G.A. Bontekoe, H. Halbertsma & W. Glasbergen (eds), *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland* (= Gedenkboek A.E. van Giffen). Meppel, pp. 497–544.
- Giffen, A.E. van, 1948. Een rendierjagersstation tussen Eext en Gasselte, Gem. Gasselte. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 66, pp. 85–104.
- Giffen, A.E. van *et al.*, 1951. Oudheidkundige aantekeningen over Drentse vondsten (XVIII). I. De Havelterberg en omgeving bij Havelte, gem. Havelte. Opgravingen in 1918, 1943, 1944 en 1946. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 69, pp. 97–160.
- Kater, M.H., 1974. *Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Stuttgart.
- Vries, O., 2000. Johannes Minnema (1903-1984). *Archeoforum* 4, pp. 1–13.
- Waterbolk, H.T., 2003. *Scherpe stenen op mijn pad. Deining rond het onderzoek van de steentijd in Nederland*. Groningen.